

Prawne aspekty podejmowania aktów ekspresji religijnej na sali rozpraw

Streszczenie

W artykule ustosunkowano się do kwestii dopuszczalności reglamentacji aktów ekspresji religijnej – zwłaszcza tych polegających na noszeniu religijnych elementów stroju czy symboli – przez osoby przebywające na sali rozpraw. Zagadnienie to nie jest zwykle regulowane wprost przepisami prawa w poszczególnych państwach, a obrona praktyka zależy od przyjętego rozumienia zasady wolności religijnej jednostki, neutralności religijnej władz publicznych (państwa) oraz niezależności i bezstronności sędziowskiej. Przeprowadzone komparatystyczne studium pokazuje, że brak jest jednolitego stanowiska co do możliwości dawania wyrazu religijnej tożsamości na sali rozpraw, gdzie np. inkluzywnemu podejściu brytyjskiego porządku prawnego przeciwstawić można obostrzenia co do ekspresji religijnej na sali sądowej we Francji. Legalność zakazywania aktów ekspresji religijnej zależy od tego, o czyje (kogo) ekspresję chodzi. Sędziowie, oskarżyciele publiczni i ławnicy (przysięgli) jako funkcjonariusze publiczni podlegają zasadzie neutralności religijnej, a w związku z tym co do zasady powinni powstrzymywać się z uzewnętrznianiem swoich religijnych przekonań. Ta sama zasada nie może usprawiedliwiać zakazywania aktów ekspresji religijnej osobom prywatnym (strona postępowania, świadek, przedstawiciel publiczności) znajdującym się w sądzie. Podstaw dla proporcjonalnej i mającej charakter wyjątku ingerencji w wolność wyznania tych osób można natomiast doszukiwać się w potrzebie ochrony np. bezpieczeństwa publicznego, porządku czy prawa do sprawiedliwego procesu. Dyskusyjna pozostaje racjonalizacja ograniczania wolności religijnej przedstawicieli procesowych stron na sali sądowej.

Słowa kluczowe

Wolność religijna jednostki, neutralność religijna państwa, sala sądowa, uzewnętrznianie przekonań religijnych czy tożsamości religijnej.

¹ Dr hab. Grzegorz Maroń, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Instytut Nauk Prawnych, ORCID: 0000-0002-3861-9103.

1. Wprowadzenie

Przedmiotem artykułu jest kwestia dopuszczalności ekspresji religijnej osób przebywających na sali rozpraw. Poczynionym rozważaniom nadał charakter komparatystyczny, sięgając do rozwiązań normatywnych, a zwłaszcza praktyki sądowej kilku państw i orzecznictwa strasburskiego. Celem opracowania jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy osoba wierząca może na sali rozpraw dawać wyraz religijnej tożsamości oraz z jakich powodów i w jakim zakresie wolno ingerować w wolność uzewnętrzniania przez nią swojej wiary na sali sądowej. Problematyka ta nie jest doniosłością jedynie teoretycznej, o czym świadczą poszczególne kazusy z praktyki funkcjonowania tak rodzimego wymiaru sprawiedliwości, jak i – zwłaszcza – sądownictwa państw Zachodnich, których społeczeństwa są o wiele bardziej niż polskie zróżnicowane konfesyjnie i kulturowo. O ile problem eksponowania symboli religijnych w przestrzeni publicznej był przedmiotem wnikliwej eksploracji w polskim piśmiennictwie prawniczym², o tyle zagadnienie reglamentacji aktów religijnej ekspresji na sali sądowej dotychczas nie doczekało się szerszej analizy³ na podobieństwo tej z piśmiennictwa zagranicznego⁴.

Ustalenia w materii podjętego problemu badawczego zależą w dużym stopniu od tego, o „kogo”, o „czyje” zachowania na sali rozpraw chodzi. Kryterium podmiotowe częściowo determinuje bowiem selekcję normatywnego wzorca kontrolnego do oceny legalności aktów ekspresji religijnej poszczególnych grup osób czy legalności ingerencji w ich wolność religijną. Pod tym względem wyróżnić można trzy główne kategorie, tj. 1) sędziowie, oskarżyciele publiczni i ławnicy (przysięgli) 2) strony postę-

² Np. P. Stanisław, M. Zawisła, M. Ordon (red.), *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, Lublin 2016; P. Sobczyk, *The Legal Regulation of Religious Symbols in the Public Sphere in Poland*, (w:) tenże (red.), *Religious Symbols in the Public Sphere. Analysis on Certain Central European Countries*, Budapeszt–Miskolc 2021, s. 103–140.

³ W rodzimej literaturze przedmiotu tytułowe zagadnienie podejmowano fragmentarycznie w odniesieniu jedynie do orzecznictwa strasburskiego. Zob. J. Falski, *Realizowanie wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych w sali sądowej w świetle wyroków ETPC (Hamidović v. Bośnia–Hercegowina i Lachiri v. Belgia)*, *Państwo i Prawo* 2022, nr 12, s. 54–72; K. Nikołajew, *Glosa do wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 września 2018 r. w sprawie Lachiri v. Belgium*, *Przegląd Prawa Wyznaniowego* 2019, t. 11, s. 341–348.

⁴ Zob. np. A. Madera, *Il porto di simboli religiosi nel contesto giudiziario, Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, *Rivista telematica* 2020, nr 4, s. 38–159; X. Delgrange, D. Koussens, *Quelle laïcités en salle d’audience? À propos quelques arrêts canadiens et européennes sur le part de symboles religieux dans les prétoires*, *Revue Trimestrielle des Droits de l’Homme* 2019, nr 2, s. 447–475.

powania (powód, pozwany, oskarżony, skarżący), świadkowie i członkowie publiczności, oraz 3) profesjonalni reprezentanci procesowi⁵.

Akty ekspresji religijnej to wszelkie te zachowania, poprzez które dana osoba dokonuje religijnej autoidentyfikacji, wskazując na własną religijną tożsamość. Wpisują się w ten wymiar wolności wyznania, jakim jest wolność „uzewnętrzniania swojej religii”⁶. Stanowią one kategorię wewnątrznie niejednorodną. Na potrzeby opracowania zaliczono do nich po pierwsze wypowiedzi, którymi dana osoba określa własną religijną afiliację. Po drugie, aktami ekspresji religijnej są akty *stricte* religijne, jak np. modlitwy czy błogosławieństwa. Po trzecie, do tytułowego pojęcia przynależy noszenie na sobie symboli religijnych (np. łańcuszek z krucyfiksem) czy tych elementów stroju, które dają wyraz religijnej przynależności (np. hidżab). Po czwarte, formą ekspresji religijnej jest *invocatio* i *nominatio Dei* jako fragment roty przysięgi sądowej, ewentualnie łączone też z czynnościami rytualnymi, jak ucałowanie przez przysięgającego krucyfiks czy położenie dłoni na Piśmie Świętym bądź innej świętej księdze. Poza ekspresję religijną wykracza argumentacja religijna uczestnika postępowania sądowego. Jakkolwiek można niebezpiecznie przypuszczać czy zakładać, że w wielu przypadkach osoba sięgająca do racji religijnych jest wyznawcą religii, z której doktryny racje te wywodzą się, to jednak nie istnieje konieczna zależność pomiędzy byciem wyznawcą danej religii i posiłkowaniem się argumentami umocowanymi w jej nauczaniu. Kulturowy wymiar religii sprawia, że w argumentach religijnych można upatrywać potencjał ekplanacyjny i perswazyjny, bez podzielenia dogmatów wiary łączonych z religią⁷. Przedmiotem opracowania są osobowe czy spersonalizowane akty ekspresji religijnej. W związku z tym nie podjęto w nim pokrewnego zagadnienia trwałej obecności symboli religijnych na ścianach sal rozpraw czy na stole sędziowskim⁸.

2. Ekspresja religijna sędziów, ławników (przysięgłych), oskarżycieli publicznych

Rzadko przepisy prawne czy postanowienia deontologiczne wprost regulują kwestię ekspresji religijnej – szerzej światopoglądowej – sędziego na

⁵ Wymienione grupy nie wyczerpują wszystkich osób przebywających na sali rozpraw. Ramy opracowania nie pozwalają na osobne podjęcie tytułowej problematyki w odniesieniu do biegłych, tłumaczy, protokolantów, funkcjonariuszy Policji z uwzględnieniem specyfiki każdej z tych kategorii osób.

⁶ Zob. art. 53 ust. 1 Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483 ze zm.

⁷ G. Maroń, Sądy, Sędziowie i Religia, Rzeszów 2022, s. 367–370.

⁸ *Ibidem*, s. 152–182.

sali rozpraw, czy w ogóle na służbie⁹. Sędzia podczas wykonywania obowiązków zawodowych jest w pierwszej kolejności funkcjonariuszem publicznym, stąd znajduje się wśród adresatów zasady neutralności (bezstronności) religijnej władz publicznych czy zasady świeckości (laickości) państwa¹⁰. W związku z tym należy przyjąć, że zasadniczo zabronione są mu na sali rozpraw akty religijnej autoidentyfikacji. W praktyce zdarzają się one rzadko. Odnotowywane w literaturze przedmiotu przykłady, typu publiczna modlitwa na sali rozpraw, kolportowanie materiałów religijnych, słowne ewangelizatorstwo, pochodzą zwykle ze Stanów Zjednoczonych i państw latynoskich¹¹, choć sporadycznie znane są także państwom europejskim¹².

Przykładowo w jednej ze spraw o nielegalne przeprowadzanie zbiórki publicznej sędzia Sądu Okręgowego w Toruniu rozpoczęła uzasadnienie wyroku od ustosunkowania się do zarzutów o rzekomo antyklerykalny i antyreligijny charakter postępowania sądowego. W apelacji obiekcje tej natury podniósł obrońca obwinionego, znanego duchownego. Sędzia podkreśliła, że po raz pierwszy w swojej dwudziestoletniej pracy zawodowej porusza kwestię własnej religii, ale czyni to ze względu na charakter sprawy: „Od 40 lat jestem wierzącą i praktykującą katoliczką [...] Od 20 lat wyroki wydaję zgodnie ze swoim światopoglądem i jeżeli ktoś chciałby zarzucić mi antyklerykalność, to będzie w ogromnym błędzie. Ten wyrok nie jest wyrazem walki z Kościołem. Obwiniony to prezes fundacji i jest zobowiązany stosować się do obowiązującego w Polsce prawa”. Sędzia ponadto „wyjaśniła, że nie chciała epatować swoimi poglądami, lecz «poczuła się niejako wywołana do tablicy»”. Bezpodstawne zarzuty o antyreligijne i antyklerykalne uprzedzenia sędzi mogą tłumaczyć, ale nie usprawiedliwiać jej religijnej autoidentyfikacji na sali rozpraw¹³.

Problematyka aktów ekspresji religijnej sędziów stała się przedmiotem szerszej naukowej debaty i samego orzecznictwa w odniesieniu do kwestii

⁹ Np. art. 10 ust. 5 rosyjskiego Kodeksu Etyki Sędziowskiej z dnia 19 grudnia 2012 r., http://www.vsrfr.ru/en/judicial_system/code_judicial_ethics/; art. 8 kazachskiego Kodeksu Etyki Sędziowskiej z dnia 21 listopada 2016 r., <https://sud.gov.kz/eng/content/code-judicial-ethics>; art. 25 francuskiej ustawy nr 2016-483 z dnia 20 kwietnia 2016 r. dotyczącej etyki oraz praw i obowiązków funkcjonariuszy służby publicznej, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000032433852>.

¹⁰ Poza zakres opracowania wykracza kwestia ewentualnej dystynkcji konceptualnej kategorii neutralności religijnej władz publicznych (o której stanowi np. art. 25 ust. 2 polskiej Konstytucji) i świeckości (laickości) państwa (którą artykułują ustawy zasadnicze niektórych państw).

¹¹ G. Maroń, *Integralność religijna sędziego oraz argumentacja religijna w amerykańskim procesie orzeczniczym*, Rzeszów 2018, s. 250–251; *tenże*, *Sądy...*, s. 272–283.

¹² Decyzja ETPC z dnia 8 lutego 2001 r., *Pitkevich v. Rosja*, skarga nr 47936/99.

¹³ G. Maroń, *Sądy...*, s. 273.

noszenia na sobie przez sędziów na sali rozpraw symboli religijnych w sposób widoczny dla innych osób zgromadzonych w tym miejscu¹⁴. Zachowania takie zostały prawnie zakazane np. w Danii¹⁵, niektórych landach niemieckich¹⁶, kantonach szwajcarskich¹⁷ czy kanadyjskim Quebecu¹⁸. Fakt, iż prawodawcy bezpośrednio unormowali to zagadnienie pokazuje, iż zawodne byłoby wywodzenie zakazu eksponowania przez sędziego symboli religijnych z przepisów określających jego strój urzędowy¹⁹. Problematyka ta wykracza poza sędziowski *dress code*, angażując konstytucyjne zasady prawa.

Zakaz noszenia przez sędziów, a także referendarzy, asesorów czy aplikantów sądowych, symboli religijnych na sali sądowej spotkał się z afirmatywną oceną w orzecznictwie niemieckim i szwajcarskim. Wyroki bawarskiego Trybunału Konstytucyjnego²⁰, niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego²¹ i szwajcarskiego federalnego Sądu Najwyższego²² można zaaprobować co do ich rozstrzygnięć, choć skłaniają one do uwag polemicznych odnośnie do przyjętej przez sądy racjonalizacji. Zasad-

¹⁴ Zakazy nie dotyczą noszenia przez sędziów symboli religijnych pod togą sędziowską w sposób niedostrzegalny dla osób trzecich. Niekiedy w doktrynie prawniczej warunkowo akceptuje się także widoczne „elementy świadczące o autoidentyfikacji religijnej lub światopoglądowej sędziego”, byleby „miały jedynie charakter dyskretny” i były „trudno dostrzegalne dla stron postępowania”. W. Brzozowski, Przekonania religijne sędziego a instytucja wyłączenia sędziego, *Przegląd Prawa Wyznaniowego* 2018, t. 10, s. 222.

¹⁵ Ustawa nr 495 z dnia 12 czerwca 2009 r. o zmianie ustawy o wymiarze sprawiedliwości (*Lov om ændring af retsplejeloven (Dommeres fremtraeden i retsmøder)*).

¹⁶ Art. 1 ustawy kraju związkowego Berlin z dnia 27 stycznia 2005 r. o art. 29 konstytucji Berlina (*Gesetz zu Artikel 29 der Verfassung von Berlin*); § 45 ustawy kraju związkowego Hesja z dnia 27 maja 2013 r. o urzędnikach państwowych (*Hessisches Beamtengesetz*); art. 1 ustawy kraju związkowego Badenia–Wirtembergia z dnia 23 maja 2017 r. o neutralności w sądach i prokuraturze kraju (*zur Neutralität bei Gerichten und Staatsanwaltschaften des Landes*); art. 11 ustawy kraju związkowego Bawaria z dnia 22 marca 2018 r. o sędziach i prokuratorach (*Bayerisches Richter- und Staatsanwaltsgesetz*); § 31a ustawy kraju związkowego Dolna Saksonia z dnia 16 grudnia 2014 r. o sądownictwie (*Niedersächsisches Justizgesetz*).

¹⁷ § 8a regulaminu pracy dla sądów kantonu Bazylea przyjęty przez Radę Sądownictwa w dniu 15 maja 2017 r. (*Personalreglement*; SG 154.112).

¹⁸ Art. 6 w zw. z załącznikiem nr 2 oraz art. 8 ustawy z dnia 16 czerwca 2019 r. o sekularyzmie państwa (*Loi sur la laïcité de l'État*).

¹⁹ Por. H. van Ooijen, *Religious Symbols in Public Functions: Unveiling State Neutrality. A Comparative Analysis of Dutch, English and French Justifications for Limiting the Freedom of Public Officials to Display Religious Symbols*, Cambridge 2012, s. 33.

²⁰ Postanowienie Bawarskiego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 14 marca 2019 r., Vf. 3–VII–18.

²¹ Wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 14 stycznia 2020 r., 2 BvR 1333/17.

²² Wyrok Federalnego Sądu Najwyższego z dnia 11 marca 2019 r., 2C_546/2018.

nie w orzeczeniach tych podniesiono, że eksponowaniu przez sędziów symboli religijnych sprzeciwia się zasada neutralności religijnej państwa, skoro sędzia jako piastun władzy publicznej uosabia państwo, występując w pierwszej kolejności jako jego reprezentant, a nie zwykły obywatel. O ile bawarski i szwajcarski trybunał przywołały nieco bezrefleksyjnie ogólnie zasadę sędziowskiej bezstronności jako kolejną prawną przeszkodę eksponowania przez sędziów symboli religijnych, o tyle niemiecki federalny Sąd Konstytucyjny prawidłowo rozgraniczył kwestię sędziowskiej bezstronności od społecznego postrzegania sędziów i sądów jako bezstronnych funkcjonariuszy i instytucji. Samo noszenie przez sędziego symbolu religijnego w żaden automatyczny sposób nie przekłada się na jego stosunek do stron postępowania i sposób rozumowania. Wśród uczestników postępowania i w opinii społecznej może jednak pojawić się przeświadczenie, że religijna tożsamość sędziego wpłynie na dokonane przez niego rozstrzygnięcie sprawy. Jakkolwiek dyskusyjne jest, czy zwątpienie w bezstronność sędziego podyktowane jego wizerunkiem można uznać za uzasadnione, to jednak nie wydaje się ono być też, zwłaszcza w kontekście niektórych religijnie czy aksjologicznie „uwikłanych” spraw procedowanych w sądzie, całkowicie bezpodstawne. Nie przekonuje natomiast stanowisko trzech wymienionych powyżej sądów, że noszenie przez sędziego symbolu religijnego stanowi naruszenie negatywnej wolności religijnej osób przebywających na sali rozpraw. Pogwałcenia wolności „od religii” należy doszukiwać się zwłaszcza w zmuszaniu kogoś do przystąpienia do wspólnoty religijnej czy partycypowania w aktach religijnych, a nie w niechcianej wzrokowej percepcji symbolu religijnego eksponowanego na innej osobie, choćby będącej funkcjonariuszem publicznym²³.

Zakaz noszenia przez sędziów symboli religijnych na sali rozpraw czy to wyraźnie wyrażony w przepisach prawa, czy oparty na zasadzie neutralności religijnej państwa i troski o społeczną legitymizację judykatury i judykatury nie ma charakteru uniwersalnego w państwach Zachodniej kultury. W brytyjskim porządku prawnym milcząco akceptuje się praktykę nielicznych sędziów eksponujących na sobie symbole własnej religijnej tożsamości, jak hidżab czy turban²⁴. Przypadki takie odnotowywane są także, choć rzadko, poza Wielką Brytanią²⁵.

²³ Zob. wyrok ETPC (Wielka Izba) z dnia 18 marca 2011 r., *Lautsi v. Włochy*, skarga nr 30814/06, pkt 72–73.

²⁴ *Sir Mota Singh, first judge to wear a turban – obituary*, <https://www.telegraph.co.uk/obituaries/2016/11/24/sir-mota-singh-first-judge-wear-turban-obituary/>; *First hijab-wearing UK court judge hopes to be 'trailblazer'*, <https://www.bbc.com/news/uk-england-nottinghamshire-52819978>.

²⁵ *H. Adely, 'Proud and historic': Two hijab-wearing women sworn in as judges in NJ*, <https://eu.northjersey.com/story/news/2023/03/28/hijabi-judges-sworn-into-nj-superior->

Kwestię legalności, a w zasadzie nielegalności, aktów ekspresji religijnej sędziów na sali rozpraw należy oddzielić od skutków procesowych tych aktów. Rozróżnienie to jest dość konsekwentnie zachowywane w orzecznictwie amerykańskim. Uznanie, że zachowanie sędziego było niekonstytucyjne, naruszając zasadę neutralności religijnej państwa (*Establishment Clause*) i stanowiąc podstawę jego odpowiedzialności dyscyplinarnej, nie przesądza, że miało ono jednocześnie charakter błędu procesowego. Niekiedy jednak religijnie naznaczone zachowanie sędziego może zarówno uchodzić za przewinienie dyscyplinarne, jak i przyczynę odwoławczą, np. sędzia w publicznej modlitwie na sali rozpraw poczynił uwagi odnośnie do osoby oskarżonego sugerujące jego winę czy sprawstwo czynu, mogące oddziaływać na werdykt przysięgłych²⁶.

Jeśli za pierwszorzędną podstawę zakazywania sędziom aktów ekspresji religijnej na sali rozpraw uznać zasadę neutralności religijnej władz publicznych, to zakaz taki znajduje zastosowanie także do prokuratorów jako funkcjonariuszy publicznych. Będąc reprezentantami państwa, są zobligowani do zachowania bezstronności w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, w związku z czym powinni powstrzymać się z ich uzewnętrznianiem na sali sądowej, wykonując swoje zawodowe powinności.

Przyjęcie, że sędziemu czy prokuratorowi nie wolno uzewnętrzniać własnych przekonań religijnych na sali rozpraw nie przesądza o objęciu takim zakazem także ławnika (przysięgłego). Różnie bowiem przedstawia się status ławnika w poszczególnych porządkach prawnych. W prawie polskim ławnik jest funkcjonariuszem publicznym, stąd też również do niego adresowana jest norma art. 25 ust. 2 Konstytucji RP²⁷. W związku z tym podczas posiedzenia sądu nie powinien na sobie ostentacyjnie eksponować symboli religijnych czy w inny sposób dawać publicznie wyrazu swojej religijnej tożsamości. W niektórych państwach funkcja ławnika (przysięgłego) jest obowiązkiem obywatelskim, do którego wypełnienia dana osoba może być wzwana bez względu na swoją wolę, a zarazem ławnik (przysięgły) nie uchodzi za funkcjonariusza publicznego. Aktualizuje to pytanie o to, czy można zmuszając jednostkę do realizacji obywatelskiej powinności, jednocześnie

court/70053745007/; A. Lau, Palbinder K. Shergill Of B.C. Supreme Court Becomes 1st Turbaned Sikh Judge In Canada, https://www.worldsikh.org/palbinder_k_shergill_of_b_c_supreme_court_becomes_1st_turbaned_sikh_judge_in_canada.

²⁶ G. Maroń, Modlitwa sędziego lub przysięgłych podczas procesu jako przedmiot zarzutu odwoławczego w postępowaniu karnym w świetle praktyki orzeczniczej sądów USA, *Prokuratura i Prawo* 2018, nr 1, s. 82–105.

²⁷ Art. 115 § 13 pkt 3 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, tekst jedn. Dz. U. z 2022 r., poz. 1138.

wymagać od niej ograniczenia swojej wolności wyznania poprzez powstrzymanie się z uzewnętrznianiem własnej religijnej tożsamości? Z jednej strony, jeśli formalnie nie są oni częścią aparatu władzy publicznej i nie reprezentują państwa, lecz obywateli, to dyskusyjnym jest stosowanie do nich zasady neutralności religijnej, zwłaszcza w zakresie stroju identyfikującego ich religijną przynależność. Z drugiej strony, biorą udział w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości²⁸, w związku z czym można – na podobieństwo sędziów – upatrywać podstawy do reglamentowania ich religijnej ekspresji w wymogach bezstronności, niezależności, niezawisłości²⁹, aczkolwiek racjonalizacja ta także w odniesieniu do sędziów pozostaje w swych założeniach spekulatywna. W praktyce sądownictwa amerykańskiego i niemieckiego odnotowywane są przypadki akceptowania noszenia religijnie determinowanego stroju (np. hidżabu) przez przysięgłych (ławników) w sądzie i kontestowania upatrywania w tym stroju podstaw do wyłączenia danej osoby ze sprawy³⁰.

3. Akty ekspresji religijnej osób prywatnych występujących w charakterze stron postępowania, świadków czy członków publiczności

Osoby występujące przed sądem w charakterze strony postępowania czy świadka lub obecne na sali rozpraw jako przedstawiciele publiczności nie będąc funkcjonariuszami publicznymi, tym samym nie są ograniczeni zasadą neutralności religijnej władz publicznych. Ponadto o wiele silniej niż w przypadku sędziów czy prokuratorów aktualizuje się kwestia ich wolności wyznania. Porządki prawne części państw Zachodnich coraz częściej znamionuje podejście do ekspresji religijnej tych osób na sali rozpraw, które można określić mianem religijnego inkluzywizmu. Jest ono przy tym wynikiem nie tyle regulacji prawnych bezpośrednio dotyczących omawianej kategorii zachowań, ile wykładni operatywnej zasady wolności religijnej jednostki i zasady neutralności religijnej państwa oraz przepisów proceduralnych. Zwykle bowiem w poszczególnych krajach obo-

²⁸ Jak stanowi art 4. § 2 ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (tekst jedn. Dz. U. z 2023 r., poz. 217) „przy rozstrzyganiu spraw ławnicy mają równe prawa z sędziami i asesorami sądowymi”.

²⁹ Zob. wyrok Sądu Krajowego (*Landgericht*) w Dortmundzie z dnia 12 lutego 2007 r., 14 Gen. StrK 12/06.

³⁰ G. Maroń, *Sądy...*, s. 281–283 i podane tam orzecznictwo. W 2010 r. Sąd Najwyższy Trynidadu i Tobago uznał, że także noszenie burki nie może być samoistną podstawą wyłączenia danej osoby ze sprawy w roli przysięgłego. T & T High Court: Wear your burka and serve on the jury, <https://www.caribbeanmuslims.com/wear-your-burka-and-serve-on-the-jury>.

wiązują jedynie ogólne przepisy nakazujące uszanowanie powagi sądu bądź obligujące do występowania przed sądem z odkrytą głową³¹.

Zarówno w orzecnictwie, jak i doktrynie prawniczej przeważa stanowisko, że jednostka wchodząc na salę rozpraw nie traci *per se* wolności religijnej, mogąc także w tym miejscu dawać wyraz swojej religijnej tożsamości³². Najczęściej w praktyce chodzi o eksponowanie na sobie symboli religijnych. Podsekretarz Stanu w Ministerstwie Sprawiedliwości w odpowiedzi na jedną z interpelacji poselskich zasadnie w 2017 r. stwierdził, że „sędzia powinien umieć zidentyfikować elementy ubioru charakterystyczne dla danej religii lub związane z przynależnością etniczną lub narodową. Np. kipa noszona przez religijnych żydów czy chusta (hidżab) zakrywająca włosy religijnych muzułmanek nie powinny być traktowane jako zwykłe nakrycie głowy, a ich noszenie na sali sądowej nie powinno być traktowane jako lekceważenie godła państwa i sądu”³³. W okresie dwudziestolecia międzywojennego umożliwiano wyznawcom judaizmu w Polsce występowanie przed sądem z jarmułką na głowie³⁴.

Religijny inkluzywizm w odniesieniu do aktów ekspresji religijnej stron postępowania, świadków i publiczności ma jednak swoje granice wyznaczone przede wszystkim przez zasadę porządku i bezpieczeństwa publicznego oraz prawidłowego przebiegu czynności sądowych czy rzetelnego (sprawiedliwego) procesu. Wymogi bezpieczeństwa uzasadniają np. uniemożliwienie wyznawcy sikhizmu wniesienia na salę rozpraw kirpanu (rodzaj sztyletu)³⁵. Z kolei względy bezpieczeństwa, poszanowanie zasady jawności procesu i kontrydiktoryjności oraz troska o prawidłową ocenę dowodów mogą stać na przeszkodzie przebywaniu wyznawczyń islamu na sali rozpraw w burce lub nikabie, zwłaszcza podczas ich przesłuchania³⁶. W orzecnictwie państw anglosaskich wypracowano pewne

³¹ Zob. komparatystyczną analizę poczynioną w tym przedmiocie przez ETPC w wyroku z dnia 5 grudnia 2017 r., *Hamidović v. Bośnia i Hercegowina*, skarga nr 57792/15 (pkt 21).

³² Wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 czerwca 2006 r., 2 BvR 677/05; wyrok Sądu Najwyższego Kanady w sprawie *R. v. N.S.*, 2012 SCC 72.

³³ Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Sprawiedliwości Łukasza Piebiaka z dnia 19 maja 2017 r. na zapytanie nr 2510 w sprawie Adama Słomki, <https://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=42D76723>.

³⁴ L. Krzyżanowski, *Sędziowie w II Rzeczypospolitej. Okręgi apelacyjne: krakowski i katowicki*, Katowice 2011, s. 365.

³⁵ Zob. kanadyjską sprawę: *Hothi et al. v. R. and Mitchell*, (1986) 3 W.W.R. 671 (Man. C.A.).

³⁶ Zob. szerzej S. Houchin, *Confronting the Shadow: Is Forcing a Muslim Witness to Unveil in a Criminal Trial a Constitutional Right, or an Unreasonable Intrusion?*, *Pepperdine Law Review* 2009, vol. 36, nr 3, s. 823–877; A. Allen, *Veiled Women in the American Courtroom: Is the Niqab a Barrier to Justice?*, (w:) S. Hesanmi, W. Lee, J. Parker (red.), *In The Rule of Law and the Rule of God*, Londyn 2014, s. 189–205.

zasługujące na uznanie reguły dotyczące tej kwestii. Stanowią one rezultat proporcjonalnego wyważenia konkurencyjnych dóbr i interesów prawnych. Zgodnie z nimi sędzia przewodniczący posiedzeniu nie może przesądzać czy zakładanie burki (nikabu) jest czy nie jest wymogiem religijnym, lecz powinien w tym przedmiocie zdać się na przekonania osoby zainteresowanej. Tożsamość kobiety należy ustalić na osobności poza salą rozpraw przez żeńskiego pracownika personelu sądu, który poczynione ustalenia przekazuje sądowi. Na czas przesłuchania muzułmanka powinna odsłonić twarz. Należy jednak wówczas podjąć odpowiednie środki organizacyjno-techniczne minimalizujące dyskomfort odczuwany przez kobietę. Najczęściej polega to na tym, że kobieta składa zeznania czy wyjaśnienia bez nakrycia głowy, ale będąc widoczną w tym momencie wyłącznie np. dla sędziego i ławników (przysięgłych), ale już nie dla publiczności odgradzonej parawanem czy przebywającej w sąsiednim pomieszczeniu przy transmisji na żywo z sali rozpraw za pośrednictwem środków audiowizualnych. Nie można też publikować w mediach zdjęć, nagrań czy naszkicowanych portretów kobiety z odsłoniętą twarzą³⁷.

Nie do końca spójne argumentacyjnie i jednoznaczne jest w tym przedmiocie orzecznictwo strasburskie. O ile w wyroku w sprawie *Hamidović v. Bośnia i Hercegowina* trybunał prawidłowo podkreślił, że świadek nie będąc funkcjonariuszem publicznym, mógł religijnie motywowany nosić na sali rozpraw kipe, skoro zachowaniem tym nie stwarzał zagrożenia dla bezpieczeństwa publicznego ani nie okazywał braku szacunku wobec sądu³⁸, o tyle w wydanym kilka miesięcy później orzeczeniu w sprawie *Lachiri v. Belgia* trybunał zaznaczył, że sala rozpraw jest inną kategorią miejsca publicznego niż publiczna ulica czy plac, stąd „poszanowanie (tam) neutralności w odniesieniu do przekonań może mieć pierwszeństwo przed swobodnym korzystaniem z uprawnienia do uzewnętrzniania religii”³⁹. Ostatecznie trybunał nie podjął się rozstrzygnięcia, czy neutralność religij-

³⁷ Zob. wyroki sądów kolejno brytyjskich, kanadyjskich i nowozelandzkich: *R. v. D* (R) ((2013) Eq LR 10348; *R. c. N.S.*, (2012) 3 RCS 726 oraz *El-Alloul v. Procureure générale du Québec*, CQLR, c. C-25.01, r. 9; *Police v. Razamjoo* (2005) DCR 408 (DCNZ). Zob. też brytyjski *Equal Treatment Bench Book* (kwiecień 2023), s. 276–277, <https://www.judiciary.uk/about-the-judiciary/diversity/equal-treatment-bench-book/>

³⁸ Wyrok ETPC z dnia 5 grudnia 2017 r., *Hamidović v. Bośnia i Hercegowina*, skarga nr 57792/15.

³⁹ Wyrok ETPC z 18 września 2018 r., *Lachiri v. Belgia*, skarga nr 3413/09 (pkt 45). W kontekście tego wyroku w 2021 r. znowelizowano belgijski Kodeks Sądowy (art. 759 Code Judiciaire z dnia 10 października 1967 r.), znosząc wymóg aby osoba przesłuchiwana przez sąd była bez nakrycia głowy. Zob. *Belgium: Amended Judicial Code enhances freedom of religion*, <https://www.coe.int/en/web/execution/-/belgique-modification-du-code-judiciaire-ayant-pour-effet-de-renforcer-la-liberte-de-religion>

na miała pierwszeństwo, skoro *in concreto* wzorcem kontrolnym było – jak dość swobodnie przyjął sąd – kryterium porządku publicznego⁴⁰.

W rozumowaniu trybunału zakazanie aktu ekspresji religijnej stronie czy świadkowi na sali rozpraw, w tym także osobom niedobrowolnie biorącym udział w postępowaniu sądowym, niekoniecznie stanowi naruszenie art. 9 konwencji, nawet jeśli nie zakłócało ono porządku czynności sądowych i nie stanowiło zagrożenia dla bezpieczeństwa publicznego. Nie przekonuje rozciąganie zakresu zasady neutralności religijnej na zachowania samych obywateli w miejscu kontaktowania się z władzą publiczną⁴¹. Zasada ta właściwie rozumiana obejmuje działania organów władzy i ich funkcjonariuszy, czy szerzej przedstawicieli, a innych podmiotów tylko wówczas, gdy ich akty ekspresji „idą na rachunek” państwa, np. umieszczenie przez podmiot prywatny symboli religijnych na nieruchomości publicznej.

U podstaw reglamentowania aktów ekspresji religijnej obywateli na sali rozpraw powinny stać takie względy, jak poszanowanie porządku czynności sądowych, prawa do sprawiedliwego rozstrzygnięcia sprawy w rozsądnym terminie, powagi sądu⁴². Wobec osób, których akty religijne na sali rozpraw zakłócają prawidłowy przebieg postępowania – np. głośna modlitwa – sąd może zastosować, choć z zalecaną powściągliwością i po uprzednim upomnieniu, kary porządkowe i zarządzić o usunięciu z sali.

Poszanowanie wolności wyznania osoby przesłuchiwanej stoi na przeszkodzie zmuszania jej do deklamowania treści religijnych czy partycypowania w religijnych rytuałach podczas składania przysięgi (ślubowania) sądowego, jak też sprzeciwia się uzależnianiu możliwości złożenia świeckiego przyrzeczenia od oświadczenia świadka co do swego wyznania czy

⁴⁰ Zob. szerzej J. Falski, Realizowanie...; P. Kauszik, Lachiri v. Belgium and Bans on Wearing Islamic Dress in the Courtroom: An Emerging Trend, *Ecclesiastical Law Journal* 2019, vol. 21, nr 1, s. 48–53; E. Brems, C. Heri, S. Chaib, L. Verdonck, Head-Covering Bans in Belgian Courtrooms and Beyond: Headscarf Persecution and the Complicity of Supranational Courts, *Human Rights Quarterly* 2017, vol. 39, nr 4, s. 882–909.

⁴¹ Podobnie J. Ringelheim, L'arrêt Lachiri: La Cour européenne des droits de l'homme condamne la Belgique pour l'interdiction de port d'un signe religieux par une partie civile dans un tribunal, <https://www.justice-en-ligne.be/L-arret-Lachiri-la-Cour-europeenne>.

⁴² Kryterium powagi sądu bardziej sprzeciwia się nadużywaniu wolności religijnej czy nie-szczeremu powoływaniu się na nią niż legitymizuje reglamentowanie autentycznych aktów ekspresji religijnej. Przykładowo sąd amerykańskiego stanu Tennessee ukarał za obrazę sądu oskarżonego, który stawiał się na rozprawę w stroju kurczaka, tłumacząc swój wygląd przekonaniami religijnymi. Stanowy Sąd Najwyższy uchylił to rozstrzygnięcie, przekazując sprawę do ponownego rozpoznania celem ustalenia szczerości przekonania religijnych oskarżonego. *State v. Hodges*, 695 SW2d 171 (Tenn. 1985).

bezwyznaniowości⁴³. Ta sama jednak wolność stanowi umocowanie dla osoby przysięgającej do publicznego przywołania pomocy Boga w dochowaniu zobowiązania prawdomówności czy też obrania go za świadka prawdziwości składanych zeznań, nawet jeśli przepisy procesowe wprost nie przewidują w takim przypadku *invocatio Dei* czy *nominatio Dei*⁴⁴. Odniesienia do Boga czy szerzej sfery *sacrum* podczas składania przysięgi sądowej mogą mieć wyłącznie charakter suplementarny wobec oficjalnej roty przysięgi, bez dopuszczalności ingerencji w jej postać. Sąd nie powinien natomiast kwestionować obranej z własnej inicjatywy przez przysięgającego religijnej formy złożenia przysięgi, jeśli nie skutkuje to zakłóceniem porządku czynności sądowych oraz nie narusza powagi sądu, np. położenie przez przysięgającego dłoni na przyniesionej przez siebie świętej księdze⁴⁵. Od właściwego rozeznania sądu i możliwości logistycznych⁴⁶ zależy akomodacja potrzeby religijnej ekspresji przez przysięgającego, która z jednej strony nie wypaczałaby postaci przysięgi nadanej przez prawodawcę, a jednocześnie pozwalałaby przysięgającemu uczynić zadość roszczeniom swojej religii czy dać wyraz swojej religijnej tożsamości. Inkluzywne podejście sądu do wymogów religii uczestnika postępowania nie jest równoznaczne z obligowaniem go do każdorazowego uwzględnienia tych wymogów bez względu na ich przystawalność do interesu wymiaru sprawiedliwości oraz poszanowania prawa innych osób do sądu i do rozpoznania ich spraw bez nieuzasadnionej zwłoki⁴⁷.

Napiętnowania wymaga sytuacja, gdy sędzia ironicznie odnosi się do religijnych przekonań uczestnika postępowania. W jednej ze spraw sędzia

⁴³ Wyrok ETPC z dnia 8 stycznia 2013 r.; Dimitras i inni przeciwko Grecji (Nr 3), skargi nr 44077/09, 15369/10 i 41345/10; wyrok ETPC z dnia 3 listopada 2011 r., Dimitras i inni przeciwko Grecji (Nr 2), skargi nr 34207/08 i 6365/09; wyrok ETPC z dnia 3 czerwca 2010 r., Dimitras i inni przeciwko Grecji, skargi nr 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 i 6099/08). Zob. szerzej G. Maroń, Instytucja przysięgi (ślubowania) a poszanowanie wolności sumienia i religii, *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 2015, nr 4, s. 51–76.

⁴⁴ Zob. art. 268 ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, tekst jedn. Dz. U. z 2023 r., poz. 1550; art. 188. § 1 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego, tekst jedn. Dz. U. z 2022 r., poz. 1375.

⁴⁵ Ponad wiek temu w sądach państw anglosaskich umożliwiano Chińczykom składanie tzw. przysięgi kurczaka. Odbywało się to w ten sposób, że świadek na kartce papieru zapisywał swoje personalia. Następnie na zewnątrz budynku sądu ucinano głowę kurczakowi, a kartkę papieru palono. G. Maroń, Przysięga i ślubowanie świadka w anglosaskim porządku prawnym, *Przegląd Sądowy* 2015, nr 11–12, s. 160–161.

⁴⁶ Przykładowo przeszkodą do złożenia przez świadka przysięgi w oczekiwanej przez niego formie religijnej może być brak w sądzie właściwej świętej księgi czy pomieszczeń umożliwiających rytualne ablucje.

⁴⁷ Zob. wyrok ETPC z dnia 3 kwietnia 2012 r., *Sessa v. Włochy*, skarga nr 28790/08.

Sądu Rejonowego w Nisku w trakcie ogłaszania ustnych motywów wyroku w sprawie o wykroczenie drogowe poczynił krytyczne uwagi wobec złożenia w trakcie przewodu sądowego przez obwinionego – będącego osobą duchowną i profesorem nauk prawnych – z własnej inicjatywy przysięgi na przyniesione przez siebie Pismo Święte. Przysięgę na Biblię określił mianem „magicznych zaklęć” i „zachowania prowadzącego do świata zjawisk paranormalnych”. Słowa te mogły zostać odebrane jako przejaw deprecjowania i ośmieszania przekonań religijnych obwinionego. W błędnej ocenie sędziego „publiczne uzewnętrznianie swojej religii przez obwinionego na rozprawie sądowej nie mieści się w konstytucyjnie zakreślonych ramach wolności religijnej, przez co stanowi nadużycie prawa”. Rzekomo „sala sądowa nie może być miejscem ujawniania przekonań religijnych, ze względu na świecki charakter procesu sądowego”⁴⁸. O ile zgodzić należy się z tym, że sam sędzia nie powinien eksponować swoich własnych przekonań religijnych na sali rozpraw oraz że nie wolno mu domagać się od innej osoby ujawnienia jej przekonań religijnych, o tyle „świecki charakter procesu” nie stoi na przeszkodzie uzewnętrznienia *sua sponte* przekonań religijnych przez uczestnika postępowania z zachowaniem zasad porządku.

4. Ekspresja religijna reprezentantów procesowych stron postępowania

Przypadki regulowania wprost aktów ekspresji religijnej przedstawicieli stron procesowych na poziomie przepisów prawnych, aktów deontologicznych czy innych aktów wewnętrznych są odosobnione. Zagadnienie to najczęściej dotyczy możliwości eksponowania na sobie przez obrońcę czy pełnomocnika procesowego symboli religijnych. Zawodne – jak zasignalizowano to już w przypadku sędziów i prokuratorów – jest wyrowadzanie wniosku o braku takiej możliwości z przepisów określających postać oficjalnego stroju urzędowego, bez odniesień do konstytucyjnej wolności wyznania jednostki czy laickości państwa.

W większości krajów obrońcy i pełnomocnicy procesowi nie są funkcjonariuszami publicznymi ani w ogóle reprezentantami państwa, w związku z tym wątpliwe byłoby obejmowanie ich ograniczeniami zasady neutralności religijnej władz publicznych⁴⁹.

⁴⁸ A. Mezglewski, *Przysięga religijna i przyrzeczenie w postępowaniu karnym oraz wykroczeniowym*, <http://prawonadrodze.org.pl/przysiega-religijna-i-przyrzeczenie-w-postepowaniu-karnym-oraz-wykroczeniowym/>.

⁴⁹ Co do zgodności z wolnością wyznania (art. 9 EKPC) zakazywania adwokatom noszenia na sali rozpraw symboli religijnych czy stroju religijnego nie wypowiedział się dotąd Europejski Trybunał Praw Człowieka. Ze względów proceduralnych nie podjął się roz-

Brytyjska Naczelna Rada Adwokacka (*General Council of the Bar*) w wydanej opinii wyraźnie dopuszcza eksponowanie symboli religijnych (np. biżuteria z krzyżykiem u chrześcijan, kipa u wyznawców judaizmu, chusty u wyznawców islamu, turbany u sikhów), przez reprezentantów procesowych w sądzie⁵⁰. Znamienne, że wśród podanych przykładów nie wymieniono nikabu i burki. Kwestia możliwości ich noszenia na sali rozpraw przez reprezentantki procesowe jest w brytyjskim porządku prawnym dyskusyjna. W 2006 r. prezes brytyjskiego Trybunału ds. Azylu i Imigracji (*Asylum and Immigration Tribunal*), sędzia Henry Hodge stanął na stanowisku, że od sędziowskiego uznania zależy zezwolenie przedstawicielom procesowym na występowanie przed sądem z zasłoniętą twarzą z motywów religijnych. Według niego akceptacja noszenia nikabu powinna być warunkowana zgodą reprezentowanej strony oraz słyszalnością pełnomocnika na sali sądowej przez przebywające tam osoby⁵¹.

Za dopuszczalnością noszenia hidżabu przez pełnomocnik procesową na sali rozpraw opowiedział się turecki Trybunał Konstytucyjny. W 2014 r. orzekł, że zakazywanie przedstawicielom procesowym występowania przed sądem w chustce stanowi naruszenie konstytucyjnej wolności wyznania, będąc przejawem dyskryminacji ze względu na przekonania religijne. Trybunał za błędne i gołosłowne uznał stanowisko sądu, który podczas rozprawy nakazał pełnomocnik zdjęć chustę, zaliczając hidżab do symbolu religijno-politycznego „sprzeciwiającego się laicyzmowi”. Sąd *meriti* nie wsparł żadnymi dowodami twierdzenia jakoby noszenie chusty przez pełnomocnik zagrażało prawom i wolnościom innych osób czy porządkowi publicznemu. Trybunał podniósł, że adwokaci nie są funkcjonariuszami publicznymi, lecz osobami wykonującymi wolny zawód, które nie podlegają przepisom ustalającym oficjalny strój funkcjonariuszy reprezentujących państwo. Sąd konstytucyjny przyjął to rozumienie zasady laickości państwa, przy którym władza nie ma swobody w pozbawianiu swoich obywateli możliwości życia w zgodzie z bliskim im światopoglądem także w sferze publicznej. Dopuszczalność publicznego uzewnętrzniania własnej religijnej tożsamości przez jednostkę nie jest równoznaczne z utożsamianiem się przez państwo z konkretną religią czy ideologią⁵².

strzygnięcia ad meritum sprawy Barik Edidi przeciwko Hiszpanii. Zob. decyzja ETPC z dnia 26 kwietnia 2016 r., skarga 21780/13.

⁵⁰ Information concerning court dress including advice on clothing worn as a requirement or emblem of faith, <https://www.barcouncilethics.co.uk/documents/court-dress/>.

⁵¹ Lawyers “can wear veils in court”, http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/6134804.stm.

⁵² Wyrok tureckiego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 czerwca 2014 r., skarga nr 2014/256. W 2012 r. turecka Rada Państwa uchylila zakaz chust w sądzie wprowadzony w 1971 r. w regulaminie przyjętym przez turecką Radę Adwokacką (2012/5257). Zob. Z. A r s l a n, The Role

Odmienne podejście do ekspresji religijnej przedstawiciele procesowych występuje we francuskim porządku prawnym. Począwszy od 2015 r. niektóre tamtejsze rady adwokackie (Bobigny, Bordeaux, Lille, Paryż, Tuluza), przyjęły przepisy wewnętrzne zakazujące noszenia wraz z togą podczas wykonywania czynności zawodowych znaków czy symboli wyrażających poglądy bądź przynależność religijną. Legalność zakazu obowiązującego adwokatów z okręgu Lille⁵³ potwierdziły francuskie sądy. W ocenie Sądu Apelacyjnego w Douai, adwokat reprezentując stronę procesową „musi wymazywać to, co osobiste, na rzecz obrony klienta i prawa, nosząc togę bez żadnego znaku wyróżniającego”. Wolność uzewnętrzniania własnej religii przez adwokata „musi ustąpić ochronie praw i wolności strony procesowej, gdy działając jako pomocnik wymiaru sprawiedliwości, przyczynia się do publicznej służby wymiaru sprawiedliwości”. Nie eksponując własnej religijnej tożsamości, adwokat daje wyraz gotowości do oddanego wypełniania swoich obowiązków wobec każdej osoby⁵⁴. Rozumowanie i argumentację Sądu Apelacyjnego zasadniczo podzielił Sąd Kasacyjny, orzekając, że kontrolowany zakaz nie stanowi dyskryminacji. W jego ocenie jest on „z jednej strony konieczny i odpowiedni do zachowania niezależności prawnika, a z drugiej strony do zagwarantowania prawa do sprawiedliwego procesu”. Sąd Kasacyjny powołał się ponadto na równość prawników, która przejawia się m.in. w jednolitym stroju i braku wizualnych elementów wyróżniających⁵⁵.

Argumentacja obu sądów nie jest wolna od wątpliwości i zastrzeżeń. Po pierwsze, nie wprost, lecz implikatywnie zasadę świeckości odniesiono do adwokatów, mimo że zarazem przyznano, że nie są oni funkcjonariuszami publicznymi, urzędnikami służby cywilnej czy szerzej przedstawicielami władz publicznych – do których do tej pory zasada ta była stosowana. Użyte kryterium „pomocnika wymiaru sprawiedliwości” jest dość nieostre, choć posiadające umocowanie ustawowe⁵⁶. Po drugie, sądy noszenie przez

of Constitutional Courts in Maintaining Social Peace: A Comparative Review of the 'Application', <https://www.anayasa.gov.tr/en/president/presidents-speeches/the-role-of-constitutional-courts-in-maintaining-social-peace-a-comparative-review-of-the-application/>.

⁵³ Mocą uchwały Rady Adwokackiej w Lille z dnia 24 czerwca 2019 r. znowelizowano art. 9 ust. 6 wewnętrznego regulaminu, stanowiąc, że adwokatowi nie wolno nosić obok togi znaków mogących manifestować przekonania religijne, filozoficzne, społeczne czy polityczne bądź przynależność w tym względzie.

⁵⁴ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Douai z dnia 9 lipca 2020 r., nr 19/05808. Sąd uznał jednak, że muzułmańska aplikantka może złożyć ślubowanie adwokackie z chustą na głowie, gdyż zakaz eksponowania symboli religijnych dotyczy wyłącznie sytuacji występowania przed sądem.

⁵⁵ Wyrok francuskiego Sądu Kasacyjnego z dnia 1 marca 2022 r., nr 20–20.185.

⁵⁶ Art. 3 ustawy nr 71–1130 z dnia 31 grudnia 1971 r. (*portant réforme de certaines professions judiciaires et juridiques*).

adwokatów elementów religijnych uznały za kłójące się z poszanowaniem prawa do rzetelnego procesu w ten sposób, że adwokat swoim ubiorem może wzbudzić u sędziego uprzedzenia czy postawę faworyzowania w odniesieniu do reprezentowanego klienta, a tym samym naruszyć równość stron postępowania. Innymi słowy, ewentualne dyskryminacyjne sprzeniewierzenie się przez sędziego wymogowi bezstronności potraktowano za podstawę ingerencji w wolność wyznania przedstawicieli procesowych. Po trzecie, problematyczne jest założenie, że zakazując zakładania hidżabu czy innych religijnie naznaczonych elementów stroju zapewni się unifikację wizerunku adwokatów, skoro jednocześnie zezwala się im na noszenie odznaczeń⁵⁷ czy symboli przynależności związkowej. Po czwarte, sąd odwołał się do niezależności prawnika, przy czym dość arbitralnie, a co najmniej gołosłownie, antycypował sprzeczność pomiędzy dawaniem przez adwokata wyrazu swojej religijnej tożsamości na sali rozpraw a oddanym reprezentowaniem interesów swojego klienta czy przejawianiem gotowości do czynienia tego. Jak zaznaczono w punkcie 2 rozważań, także w odniesieniu do zakazywania sędziom religijnej ekspresji na sali rozpraw, przywołuje się kryterium niezależności, bezstronności i rzetelnego procesu przy spekulatywnym założeniu pogwałcenia niniejszych wartości poprzez taką ekspresję. W przypadku jednak sędziów argumentacja ta nie odgrywa kluczowej roli, skoro niewątpliwym jest obejmowanie ich wymogiem zasady neutralności religijnej. Jeśli natomiast samo stosowanie tej zasady do adwokatów jest dyskusyjne, to tym bardziej należałoby uzasadnić i wesprzeć wynikami badań przypuszczenia, że zachodzi antynomia pomiędzy zachowaniem integralności osobistej w sferze aktywności zawodowej a czynieniem zadość powinnościom zawodowym. Po piąte, rodzi się pytanie o zakres zakazu uzewnętrzniania swojej religijnej przynależności. Czy przykładowo można adwokata zobligować do zgolenia brody, jeśli zarost jest oznaką jego religijnej tożsamości i jak rozróżnić noszenie brody ze względów estetycznych od tych z motywów religijnych?⁵⁸

Zajęte przez Sąd Kasacyjny stanowisko wydaje się w swej generalizacji zbyt kategoryczne i mało zniuansowane. Przykładowo sąd w ogóle nie odniósł się do kwestii czy i ewentualnie w jakim zakresie wola reprezentowanego klienta zachowuje relewantność dla rozpatrywanego zagadnienia. Wyrok sądu dał jednak asumpt do przyjęcia w dniu 7 września 2023 r. przez Zgromadzenie Ogólne Krajowej Rady Adwokackiej (*Conseil national des barreaux*) przepisów zakazujących noszenia w sądzie

⁵⁷ Wyrok francuskiego Sądu Kasacyjnego z dnia 24 października 2018 r., nr 17–26.166.

⁵⁸ L. B a k i r, Port de signes distinctifs par les avocats: une décision attendue, <https://www.dalloz-actualite.fr/node/port-de-signes-distinctifs-par-avocats-une-decision-attendue>.

przez wszystkich adwokatów jakichkolwiek znaków wyróżniających, a zatem także tych o charakterze religijnym⁵⁹.

5. Podsumowanie

Komparatystyczne studium pokazuje, że w przedmiocie tytułowego zagadnienia brakuje jednolitego stanowiska prawodawców, samorządów zawodowych oraz orzecznictwa. W poszczególnych państwach da się zauważyć bardziej inkluzywne (np. Wielka Brytania) lub ekskluzywne (np. Francja⁶⁰) podejście do możliwości religijnej ekspresji na sali rozpraw przez osoby tam przebywające. Odmienności te podyktowane są przyjętym rozumieniem zasady neutralności religijnej państwa oraz obranym stopniem rygoryzmu lub laksyzmu w reglamentowaniu wolności religijnej jednostki. Uprawnione jest zakazywanie sędziemu i prokuratorowi jako funkcjonariuszom publicznym uzewnętrzniania swojej religijnej tożsamości na sali rozpraw, co nie suponuje konieczności zmuszania ich do wyzbycia się religijnej integralności osoby wierzącej⁶¹. U podstaw tego zakazu w odniesieniu do sędziów stoi uzasadnienie hybrydowe oparte w pierwszej kolejności na zasadzie neutralności religijnej, a pomocniczo na zasadzie niezależności i bezstronności sędziów, a w gruncie rzeczy na zasadzie społecznego zaufania do sądów jako niezależnej i bezstronnej instytucji. Odmienne należy podejść do ogólnego zabraniaania aktów ekspresji religijnej osobom występującym w charakterze stron postępowania, świadków czy publiczności. Błędem jest rozciąganie wymogów zasady neutralności religijnej na osoby niebędące funkcjonariuszami publicznymi, czy szerzej nie wykonujące zadań publicznych. Równie mylne jest wywodzenie z tej zasady przymusu całkowitego zeświecczenia sali sądowej jako miejsca. Niniejsza zasada dotyczy działań władzy, czego nie można zrównywać z czynieniem ogółu budynków instytucji publicznych hermetycznie wolnymi od elementów religijnych, bez zwracania uwagi na to, czyją (kogo) ekspresję te elementy stanowią. Pojawienie się obywatela w budynku sądu, czy *in concreto* na sali rozpraw, często jest

⁵⁹ Interdiction générale du port de signes distinctifs sur la robe d'avocat, <https://actu.dalloz-etudiant.fr/a-la-une/article/interdiction-generale-du-port-de-signes-distinctifs-sur-la-robe-davocat/h/aaa9f6da083c5aa90070f0f2ec5edeaba.html>.

⁶⁰ Zob. szerzej E. Forey i Y. Laidié, L'application du principe de laïcité à la justice (raport nr 216.12.13.27 z kwietnia 2019 r.), <http://www.gip-recherche-justice.fr/publication/lapplication-du-principe-de-laicite-dans-la-justice/>; C. Pauti, La laïcité dans la justice (raport nr 16.47 z listopada 2020 r.), <http://www.gip-recherche-justice.fr/publication/la-laicite-dans-la-justice/>; M. Philip-Gay, La laïcité dans la justice (raport nr 217.03.15.34 z października 2019 r.), <http://www.gip-recherche-justice.fr/publication/la-laicite-dans-la-justice-2/>.

⁶¹ G. Maroń, Integralność..., s. 177–182.

w pewnym sensie wymuszone. Jednostka nie ma możliwości dochodzenia sprawiedliwości jako strona postępowania poza sądem. Podobnie obowiązkiem osoby wezwanej w charakterze świadka jest stawienie się przed sądem. Pochopne i bezrefleksyjne byłoby założenie, że prawidłowe wymierzanie sprawiedliwości każdorazowo wymaga, aby osoby stojące przed obliczem sądu wyrzekły się swojej religijnej tożsamości czy co najmniej skryły ją, rezygnując z jej wizualnych przejawów w postaci noszonych elementów stroju czy symboli religijnych. Nie ma takiej zależności. W konkretnym przypadku względy np. bezpieczeństwa czy porządku publicznego, ale nie neutralność religijna, mogą uzasadnić zabronienie jednostce dania wyrazu swojej religijnej przynależności na sali sądowej. Kwestią dyskusyjną jest dopuszczalność aktów religijnej ekspresji na sali rozpraw przez przysięgłych (ławników) i przedstawicieli procesowych. W różnych porządkach prawnych różnie przedstawia się status tego typu osób. Fakt, iż ławnicy (przysięgli) uczestniczą w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości, a zatem partycypują w funkcji władczej, przemawia za traktowaniem ich analogicznie jak sędziów. Prawidłowość ta nie dotyczy natomiast przedstawicieli procesowych⁶². Kontrowersyjne jest stanowisko francuskiej judykatury upatrującej w roli adwokatów jako „pomocników” wymiaru sprawiedliwości umocowania do kategorycznego zakazywania im ekspresji religijnej na sali sądowej. Stanowisko tureckiego Trybunału Konstytucyjnego oraz praktyka brytyjska pokazują, że nie ma immanentnej sprzeczności między rzetelnym wypełnieniem roli obrońcy czy pełnomocnika procesowego a daniem poprzez określone elementy stroju wyrazu swojej religijnej tożsamości. Generalnie należy uznać, że w odniesieniu do osób niebędących funkcjonariuszami publicznymi dopuszczalne są jedynie proporcjonalne ograniczenia aktów religijnej ekspresji na sali sądowej dyktowane nie zasadą religijnej neutralności państwa, lecz takimi względami jak w szczególności bezpieczeństwo czy sprawny przebieg postępowania sądowego ukierunkowanego na sprawiedliwe rozstrzygnięcie sprawy.

Bibliografia

1. Allen A., *Veiled Women in the American Courtroom: Is the Niqab a Barrier to Justice?*, (w:) S. Ilesanmi, W. Lee, J. Parker (red.), *In The Rule of Law and the Rule of God*, Londyn 2014.

⁶² Por. K. K u r o s z, *Wypowiedź symboliczna na ubraniu jako instrument ekspresji własnej osobowości (kiedy błyskawica przestaje być błyskawicą?)*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 2021, nr 3, s. 39–40.

2. Brems E., Heri C., Chaib S., Verdonck L., Head-Covering Bans in Belgian Courtrooms and Beyond: Headscarf Persecution and the Complicity of Supranational Courts, *Human Rights Quarterly* 2017, vol. 39, nr 4.
3. Brzozowski W., Przekonania religijne sędziego a instytucja wyłączenia sędziego, *Przegląd Prawa Wyznaniowego* 2018, t. 10.
4. Delgrange X., Koussens D., Quelle laïcités en salle d'audience? À propos quelques arrêtes canadiens et européennes sur le part de symboles religieux dans les prétoires, *Revue Trimestrielle des Droits de l'Homme* 2019, nr 2.
5. Falski J., Realizowanie wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych w sali sądowej w świetle wyroków ETPC (*Hamidović v. Bośnia–Hercegowina i Lachiri v. Belgia*), *Państwo i Prawo* 2022, nr 12,
6. Houchin S., Confronting the Shadow: Is Forcing a Muslim Witness to Unveil in a Criminal Trial a Constitutional Right, or an Unreasonable Intrusion?, *Pepperdine Law Review* 2009, vol. 36, nr 3.
7. Kaushik P., *Lachiri v. Belgium and Bans on Wearing Islamic Dress in the Courtroom: An Emerging Trend*, *Ecclesiastical Law Journal* 2019, vol. 21, nr 1.
8. Krzyżanowski L., Sędziowie w II Rzeczypospolitej. Okręgi apelacyjne: krakowski i katowicki, Katowice 2011.
9. Kurosz K., Wypowiedź symboliczna na ubraniu jako instrument ekspresji własnej osobowości (kiedy błyskawica przestaje być błyskawicą?), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 2021, nr 3.
10. Madera A., Il porto di simboli religiosi nel contesto giudiziario, Stato, Chiese e pluralismo confessionale. *Rivista telematica* 2020, nr 4.
11. Maroń G., Instytucja przysięgi (ślubowania) a poszanowanie wolności sumienia i religii, *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 2015, nr 4.
12. Maroń G., Integralność religijna sędziego oraz argumentacja religijna w amerykańskim procesie orzecznictwym, Rzeszów 2018.
13. Maroń G., Modlitwa sędziego lub przysięgłych podczas procesu jako przedmiot zarzutu odwoławczego w postępowaniu karnym w świetle praktyki orzecznictwej sądów USA, *Prokuratura i Prawo* 2018, nr 1.
14. Maroń G., Przysięga i ślubowanie świadka w anglosaskim porządku prawnym, *Przegląd Sądowy* 2015, nr 11–12.
15. Maroń G., Sądy, Sędziowie i Religia, Rzeszów 2022.
16. Nikolajew K., Glosa do wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 18 września 2018 r. w sprawie *Lachiri v. Belgium*, *Przegląd Prawa Wyznaniowego* 2019, t. 11.
17. Ooijen van H., *Religious Symbols in Public Functions: Unveiling State Neutrality. A Comparative Analysis of Dutch, English and*

French Justifications for Limiting the Freedom of Public Officials to Display Religious Symbols, Cambridge – Antwerp – Portland 2012.

18. Sobczyk P. (red.), Religious Symbols in the Public Sphere Analysis on Certain Central European Countries, Budapeszt–Miskolc 2021.
19. Stanisław P., Zawisła M., Ordon M. (red.), Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich, Lublin 2016.

Legal aspects of acts of religious expression in the courtroom

Abstract

The paper addresses the issue of the admissibility of acts of religious expression – especially those involving wearing religious clothing or symbols – by people in the courtroom. This issue is usually not directly regulated by law in individual countries, and the chosen practice depends on the adopted understanding of the principle of religious freedom, principle of religious neutrality of public authorities (the state) and the judicial independence and impartiality. The conducted comparative study shows that there is no unified position on the possibility of expressing religious identity in the courtroom, where, for example, the inclusive approach of the British legal order can be contrasted with the rationing of religious expression in the French courtrooms. The legality of prohibiting acts of religious expression depends on whose expression it is. Judges, public prosecutors and lay judges (jurors) as public officials are subject to the principle of religious neutrality and therefore, as a rule, should refrain from expressing their religious beliefs. The same principle cannot justify banning acts of religious expression by private persons (party to the proceedings, witness, representative of the public) present in court. The grounds for proportionate and exceptional interference in the freedom of religion of these persons can be found in the need to protect, for example, public security, order in the courtroom or the right to fair trial. The rationalization of limiting the religious freedom of the parties' legal representatives in the courtroom remains debatable.

Keywords

Individual religious freedom, religious neutrality of the state, courtroom, manifestation of religious beliefs or religious identity